

Autor: Marta Rusek

Narzędzie nr 1: Kształcenie kulturowe na języku polskim, szkoła średnia: kl. III (2 lekcje) lub kl. I (jedna lekcja).

Temat: Dlaczego prorocy? Kim był Wernyhora?

Komentarz metodyczny

Tematyka lekcji skupiona jest wokół zagadnień wieszczania, przepowiedni, proroctwa i postaci Wernyhory. W klasie trzeciej zajęcia przygotowują uczniów do samodzielnej lektury *Wesela* Stanisława Wyspiańskiego – dramatu, który sprawia młodym odbiorcom wiele trudności, m.in. z powodu nieznamośności kontekstów kulturowych. Dlatego przeznaczone są do realizacji przed zapowiedzią jego omawiania.

Celem zajęć jest – po pierwsze – rozwijanie umiejętności odbioru tekstów ikonicznych i literackich oraz rozpoznawania intertekstualnych relacji między utworami, po drugie – kształtowanie nawyku integrowania przez uczniów poznawanych treści z wiadomościami zdobytymi wcześniej. By wzmocnić skuteczność nauczania i wyrabiać dojrzałość intelektualną, akcent położony został na samodzielną pracę młodzieży.

Na realizację tematu można przeznaczyć jedną lekcję (wersja krótsza – na wcześniejszych zajęciach uczniowie losują koperty z zadaniami, polecenie z fazy wstępnej wykonują w ramach zadania domowego) lub dwie jednostki lekcyjne (dłuższa wersja).

Faza wstępna może stanowić samodzielny scenariusz lekcji „Dlaczego prorocy?” przeznaczony dla klasy pierwszej. Celem tych zajęć, częściowo mających charakter powtórki z antyku, jest kształtowanie świadomości kulturowej uczniów i rozwijanie umiejętności tworzenia wypowiedzi ustnych.

Materialy

Fragmenty utworów literackich, artykułów i reprodukcje obrazów dla czterech grup (załącznik 1):

Grupa 1. Kasandra: Jan Kochanowski *Odprawa posłów greckich*, wersy 500-576; Evelyn De Morgan *Kasandra*.

Grupa 2. Tejrezjasz: Sofokles *Król Edyp*; K. Sołtysik-Matłosz, *Postać Tejrezjasza w tradycji i literaturze antycznej* (fragm.); Johann Heinrich Füssli *Tejrezjasz pojawia się Odyseuszowi podczas składnia ofiary*.

Grupa 3. Sybilla Kumańska: Owidiusz *Przemiany (Metamorfozy)*, Księga XIV *Sybilla*; Wergiliusz *Eneida*, Księga VI, Michał Anioł *Sybilla Kumańska* (fragm. fresków z Kaplicy Sykstyńskiej, Domenichino *Sybilla Kumańska*).

Grupa 4. Pytia – Z. Herbert, *Próba opisanie krajobrazu greckiego*, w tegoż, *Labirynt nad morzem*; Jacek Malczewski *Pytia*.

Wielki Słownik Języka Polskiego <https://www.wsjp.pl/>

Obrazy: Jan Matejko *Wernyhora*, Leon Kapliński *Wernyhora* (załącznik 2)

Karta pracy dla uczniów - analiza obrazu (załącznik 3)

Wiersz Andrzeja Bursy *Wernyhora*

Materialy dla nauczyciela (załącznik 4)

Przebieg lekcji

Faza wstępna

1.

- Uczniowie losują koperty z zadaniem, które wykonują w parach. W kopertach znajdują się odpowiednio dobrane fragmenty tekstów literackich i zdjęcia obrazów oraz karteczka z nazwą jednej z postaci: Kasandra, Tejrezjasz, Sybilla, Pytia (załącznik 1). Zadanie polega na stworzeniu pełnej informacji na temat danej postaci.

POLECENIE: Odwołując się do swojej wiedzy z różnych dziedzin oraz wykorzystując dostarczone materiały, przygotuj krótką (3-4 minutową) prezentację Kasandry/Tejrezjasza/Sybilli/Pytii, w której wyjaśnisz, kim była dana postać, jaka była jej historia i jak funkcjonuje w kulturze. Pamiętaj, że masz tak opracować wystąpienie, by słuchacze jak najwięcej zapamiętali.

W zależności od liczby uczniów w klasie jedną postać może opracowywać niezależnie kilka par.

- Zapisanie pierwszej części tematu: **Dlaczego prorocy?**
- Uczniowie przedstawiają swoje ustalenia.

Działania personalizujące

Uczniowie, dla których kontakt ze zmetaforyzowanym i archaicznym językiem stanowi zbyt duże wyzwanie w samodzielnej pracy, otrzymują tekst prozatorski (materiały dla grupy czwartej). Ci, dla których stworzenie samodzielnej wypowiedzi może stanowić trudność, otrzymują dodatkową pomoc, por. wskazówki dla grup – załącznik 1.

Sposób opracowania i prezentacji zadania zależy od każdej pary. Po omówieniu wskazanych postaci uczniowie mogą przywoływać przykłady proroków, profetów znanych z literatury, filmu. Chętni mogą wybrać najbardziej intrygującą ich postać i zbadać jej funkcjonowanie w kulturze (to zadanie pozalekcyjne).

2.

- Korzystając z *Wielkiego słownika języka polskiego* <https://www.wsjp.pl/> (wspólne sprawdzanie na ekranie w klasie/ samodzielne działania uczniów), ustalamy znaczenie słów: wieszcz, prorok, profeta, szczególną uwagę zwracamy na ich etymologię i funkcjonowanie.

3.

- Następnie w swobodnej rozmowie zastanawiamy się nad rolą wieszczów, proroków dawniej i ich miejscem we współczesnym świecie. Jako punkt wyjścia można wykorzystać cytaty:
”Oczywiście prorok nie zniknął [...] całkowicie z kultury Zachodu. Pod różnymi przebraniami prowadzi nadal dyskretnie swoją działalność. [...] Niemniej jednak – ogólnie rzecz biorąc – nikt nie odważyłby się dzisiaj przypisać sobie bezpośrednio roli proroka”
G. Agamben, *Stworzenie i zbawienie*¹

Komentarz metodyczny

Ponieważ temat nie jest bliski ani doświadczeniom młodzieży, ani jej zainteresowaniom, zabieg z losowaniem kopert i opracowaniem różnorodnych materiałów służy zaangażowaniu uczniów i pobudzeniu

¹ G. Agamben, *Stworzenie i zbawienie*, w tegoż, *Nagość*, przekł. K. Żaboklicki, Warszawa 2010, s.6-7.

ich do samodzielnych poszukiwań. Ćwiczenie wstępne ma na celu kształcenie umiejętności wykorzystywania informacji z różnych źródeł i tworzenia poprawnej, samodzielnej wypowiedzi. Jeśli chcemy dać uczniom więcej czasu na przygotowanie, na wcześniejszej lekcji należy zrobić losowanie kopert i potraktować polecenie jako zadanie domowe.

Ważnym elementem tej części lekcji jest nie tylko namysł nad kulturową rolą proroków, wieszczów, ale także nad wiedzą ukrytą w nazwach, nad znaczeniem i etymologią słów. Wprowadzenie tego wątku służy budowaniu kompetencji językowych uczniów, rozwijaniu językowego obrazu świata i systematycznemu wprowadzaniu na lekcje w szkole średniej kształcenia językowego (tu także elementów historii języka), a przy okazji zapoznaniu uczniów z *Wielkim słownikiem języka polskiego* i przyzwyczajaniu do korzystania z niego. W zależności od przebiegu lekcji ten element można potraktować jako fakultatywny.

Faza właściwa

1.

- Wyświetlamy na jednym slajdzie dwa obrazy (Leona Kaplińskiego *Wernyhora*, 1855 i Jana Matejki 1883-1884) bez podania ich tytułów (załącznik 2) i wprowadzamy elementy analizy i interpretacji dzieł pod hasłem „sztuka patrzenia”. Oczywiście uczniowie mogą wiedzieć lub domyślać się, kogo te obrazy przedstawiają i że autorem jednego z nich jest Jan Matejko, będą zatem mieli okazję do zaprezentowania swojej wiedzy.

POLECENIE: Przyjrzyj się uważnie obrazom i poszukaj odpowiedzi na następujące pytania: Jaka sytuacja została na nich przedstawiona? W jakim czasie mogła mieć miejsce (pora dnia, czas historyczny)? Jak ukazana jest centralna postać na obu obrazach, kim jest, jaką pełni rolę?

- Kilkuminutowa samodzielna praca uczniów może też być prowadzona w parach lub trzyosobowych grupach. Szybka weryfikacja ustaleń.

ALETERNATYWNE ROZWIĄZANIE

Zabawową wersją tego fragmentu lekcji może być propozycja dla uczniów, by po próbie rozpoznania sytuacji przedstawionej na obrazach w dymkach komiksowych zapisali myśli lub wypowiedzi przedstawionych na nich postaci.

Komentarz metodyczny

Ćwiczenia te mają na celu uczenie dostrzegania – sparafrazuję tutaj frazę Derridy – obecnych znaków nieobecnego sensu. Kształtują umiejętność patrzenia na obraz i budowania narracji o tym, co zostało przedstawione², oraz rozpoznawania symboli. Przede wszystkim jednak służą przygotowaniu do obcowania z dziełem malarskim zgodnie ze wskazówką amerykańskiej malarki Georgii O’Keeffe, która twierdziła, że: „Nie mamy dość czasu na patrzenie, a patrzenie wymaga czasu, podobnie jak zdobywanie przyjaźni”. Podstawowe informacje o obrazach do wykorzystania przez nauczyciela znajdują się w załączniku nr 4.

Działanie personalizujące

² Arasse D., *Nie widać nic. Opowiadanie obrazów*, przeł. A. Arno, Kraków 2012. A. Pilch, *Zobaczyć opowiadanie obrazu*, w: *Ikoniczne i literackie teksty w przestrzeni nowoczesnej dydaktyki*, red. A. Pilch, M. Rusek, Kraków 2015.

Uczniowie mogą dostać zadanie do wyboru, czyli: albo przygotować krótki opis obrazów, albo potraktować obrazy jako kadr z komiksu historycznego.

2.

- Zapisanie drugiej części tematu: Kim był Wernyhora?
- Krótki wykład problemowy przynoszący odpowiedź na pytanie: Skąd przybywa Wernyhora i dlaczego zjawił się w bronowickiej chacie? (Materiały do wypowiedzi - załącznik 4)

Komentarz metodyczny

Opowieść nauczyciela musi być dostosowana do poziomu, zainteresowań i profilu klasy, ma przede wszystkim pokazywać przyczyny fascynacji postacią ukraińskiego lirnika oraz mechanizmy tworzenia społecznych i kulturowych mitów. Warto, żeby zawierała także informację, że w języku ukraińskim Wernyhora znaczy Waligóra, i pokazywała krzyżowanie się różnych tradycji. Wykład może być zbudowany wokół następujących punktów: Wernyhora postać historyczna czy fikcyjna, bohater ukraińskiej legendy i polskiego mitu, dlaczego w XIX wieku Wernyhora fascynował twórców? W czasie opowieści uczniowie samodzielnie tworzą notatkę, pomocne dla nich mogą być wcześniej podane punkty lub pytania. Pod koniec wykładu zapowiadamy lekturę dramatu i wyznaczamy termin jego przeczytania.

3.

- Powrót do obrazu Matejki – całościowe omówienie dzieła.

a/ Samodzielna praca uczniów (elementy analizy obrazu), mająca charakter przygotowania do udziału w dyskusji. By uczniowie dobrze mogli wykonać zadanie, wskazane jest wyświetlenie obrazu, a nawet powiększenie jego części.

POLECENIE: Dokonaj analizy obrazu, weź pod uwagę następujące aspekty: jego kolorystykę i zestawienia barw; układ i zachowanie postaci oraz ich status społeczny; znaczenie następujących elementów: księżyc, nietoperze, lira. (Karta pracy załącznik 3)

Wspólny opis obrazu i weryfikacja ustaleń. (Informacje i bibliografia załącznik 4).

b/ Rozmowa/dyskusja na temat: Jak legendę Wernyhory interpretuje Matejko?

Zostaje ona zainicjowana krótką informacją nauczyciela, że wśród historyków literatury i badaczy pojawiają się dwie przeciwstawne opinie. Pierwsza – przeważająca – podkreśla optymistyczną wymowę dzieła. Głosi ono ideę pojednania między skłóconymi narodami, klasami społecznymi, a nawet pokoleniami. W tej koncepcji zwraca się uwagę, zarówno na jasną postać dziecka, które może być dziedzicem pojednania głoszonego przez legendarnego lirnika, a zarazem na ważną dla artysty ideę odrodzenia Polski wielokulturowej, wielonarodowościowej, Polski Jagiellońskiej. Badacze podkreślają sakralne ujęcie sceny – postacie biorą udział w świętym rytuale.

Rozmowa na temat uczniowskich odczytań – uczniowie wskazują swoje stanowisko i je argumentują.

Działania personalizujące

Ważna jest samodzielna praca uczniów, którą kieruje nauczyciel, wykorzystując bądź nie kartę pracy. Można także przygotować zestaw fraz lub słowniczek symboli, po które w zależności od potrzeb będą sięgać uczniowie. Dla urozmaicenia toku lekcji, ale przede wszystkim po to, aby uczniowie mogli bez sugerowania się opiniami innych wypowiedzieć swoje zdanie, proponuję przeprowadzenie ankiety: Opowiadam się za interpretacją a/ optymistyczną; b/ pesymistyczną.

- Dlaczego Wernyhora przybywa do bronowickiej chaty? Zacytowanie fragmentu *Wesela*:

Kuba
Jakiś pon, jakiś pon zsiadają z siwka w podwórzu;
koń ogromnieć
[...]
A pon musi wielgi być: ubiory na nim czerwone,
siwa broda a lira u siodła,
jak te dziady z Kalwaryje
co nosą lirę u pasa. *Wesele*, Akt II, scena 22.

Powtórzenie zapowiedzi lektury dramatu i zadanie pytania: Jak w dramacie przedstawiony został Wernyhora, czy to kontynuacja wizji Matejki? Prośba o szukanie odpowiedzi podczas czytania utworu.

Faza podsumowująca

- Wprowadzenie (wiersz Andrzeja Bursy i zadanie pytania: Jakie pytania dotyczące przyszłości Was jako młode pokolenie nurtują? Jakie chcielibyście postawić Wernyhorze?)

Andrzej Bursa
Wernyhora
Czekałem kilka lat
aż wreszcie przyszedł Wernyhora
zanudzał mnie przez całą noc
wypalił mi wszystkie papierosy
nic nie rozumiałem unieruchomiony na krześle
bolała mnie prawa noga krzesła
nie czułem swojej ręki
ścierpła mi lewa noga krzesła
policzyłem wszystkie jego guziki
i wszystkie paski jego swetra
nad ranem poszedł

teraz znów czekam
[Kraków 1957]

Komentarz metodyczny

Wiersz Bursy został tutaj potraktowany instrumentalnie. Nie chodzi o jego interpretację, chociaż uczniowie mogą się o to pokusić, ale o postawienie pytania/problemu i poznania uczniowskich postaw, opinii na temat, jakie sprawy planety, kraju, ich pokolenia są dla nich najważniejsze, do czego dążą, czego się obawiają, by móc z nimi rozmawiać i wspólnie szukać odpowiedzi.

Załącznik 1

Grupa 1.

Odwołując się do swojej wiedzy z różnych dziedzin oraz wykorzystując dostarczone materiały, przygotuj krótką (3-4 minutową) prezentację Kasandry. Wyjaśnij, kim była, jaka była jej historia i jak funkcjonuje w kulturze. Pamiętaj, że masz tak opracować wystąpienie, by słuchacze jak najwięcej zapamiętali.

KASANDRA

Jan Kochanowski *Odprawa posłów greckich, wersy 500-576.*

Evelyn De Morgan *Kassandra*

ANTENOR

A to zaś co za białagłowa³
Z włosy roztarganymi i twarzy tak bladej?
Drżą na niej wszystkie członki, piersiami pracuje,
Oczy wywraca, głową kręci: to chce mówić,
To zamilknie.

PRIAMUS

Moja to nieszczęśliwa córka,
Kassandra; widzę, że ją duch Apollinowy⁴
Zwykły nagarnął; nie lża, jeno jej posłuchać.

KASANDRA

Po co mię próżno, srogi Apollo, trapisz,
Który, wieszczego ducha dawszys, nie dałeś
Wagi w słowach, ale me wszystkie proroctwa
Na wiatr idą nie mając u ludzi więcej
Wiary nad baśni próżne i sny znikome?
Komu serce spętane albo pamięci
Zguba mojej pomoże? Komu z ust moich
Duch nie mój⁵ użyteczny i zmysły wszystkie
Ciężkim, nieznośnym gościem opanowane?

Próżno się odejmuję, gwałt mi się dzieje;
Nie władne dalej sobą, nie jestem swoja.
Ale gdzieżem, prze Boga? Światła nie widzę,
Noc mi jakaś przed oczy nagle upadła.
Owóz mamy dwie słońcy, owóz dwie Troi,
Owóz i łani morzem głębokim płynie.
Nieszczęśliwa to łani, zły wróżki łani⁶.
Brońcie brzegów, pasterze, nie dopuszczajcie
Tej niezdarzonej goście nigdziej do ziemi!
Nieszczęśliwa to ziemia i brzeg nieszczęsny,
Gdzie ta łani wypłynie; nieszczęsna knieja,
Gdzie wnidzie i gdzie gładki swój bok położy.
Wszystki stopy, wszystkie jej łożyska muszą
Krwia opłynąć; upadek, pożogę, pustki

³ *Co za białagłowa* – Antenor zna oczywiście Kasandrę; chodzi tu jednak o przedstawienie jej widzom, jak w teatrze greckim (nie znano tam afisza, zastępowano go więc dialogiem, podającym imię wprowadzanego na scenę bohatera).

⁴ *duch Apollinowy* – Kassandra otrzymała dar proroczy od zakochanego w niej Apollina (boga proroctw), gdy jednak odrzuciła jego miłość, sprawił, że nikt nie wierzył jej przepowiedniom.

⁵ *Duch nie mój* – Apollo; jego również oznaczają słowa: „nieznośny gość”.

⁶ *zły wróżki łani* – zły wróżby, złowrózba; łania oznacza tu Helenę.

Z sobą niesie. O wdzięczna ojczyzno moja,
O mury, nieśmiertelnych ręku roboto⁷!
Jaki koniec was czeka? Ciebie, mój bracie,
Stróżu ojczyzny, domu zacna podporo,
Wkoło murów trojańskich tesalskie konie
Włóczyć grożą, a twoje oziębłe ciało
Będzie li chciał nieszczęsny ociec pochować,
Musi je u rozbójce złotem kupować⁸.
Nieprzeplacony duchu, z tobą pospołu
I ojczyzna umarła: jednaż mogiła
Oboje was przykryje. Lecz i ty, srogi
Trupokupcze⁹, niedawno i sam połączesz,
Strzałą niemieżnej ręki prędką objeżdżon.
Cóż potym? Kłoda leży, a ze pnia przedsię
Nowa różga¹⁰ wyrosła i nad nadzieję
Prędko ku górze idzie. A to co za koń¹¹
Tak wielki na poboju sam jeden stoi?
Nie wóźdźcie go do stajniej, radzę, nie wóźdźcie:
Bije ten koń i kasze; spalcie go raczej,
Jeśli sami od niego zgorzeć nie chcecie.
Czujcie, stróże: noc idzie, noc podejrzana.
Wielki ogień ma powstać, tak wielki ogień,
Że wszystko jako w biały dzień widać będzie,
Ale nazajutrz zaś nic widać nie będzie.
Wtenczas, ojczyzno, ani już bogom swym dufaj,
Ani się poświęconych ołtarzów łapaj:
Okrutnego lwa szczenię za tobą bieży,
Które cię paznoktami przejmie ostrymi
I krwią twoją swe gardło głodne nasyci
Syny wszystkie pobiją, dziewczki w niewolę
Zabiorą; drugie¹² g'woli trupom umarłym
Na ich grobiech bić będą. Matko¹³, ty dziątek
Swoich płakać nie będziesz, ale wyc będziesz!

CHORUS

Rzućmy się co napręcej, a na pokój gdzie
Wyprowadźmy tę pannę upracowaną!

ANTENOR

Te słowa, królu, nie są ku wyrozumieniu
Nazbyt trudne, a zgoła tobie i ojczyźnie
Upad opowiadają; prze Boga cię proszę,
Nie waż ich sobie lekce ani miej za baśni!

PRIAMUS

Jeszcze tego nieprawie ta przeciwna wiedma
W mię wmówiła, żebych się miał bać; ale przedsię
Postraszyła mię nieco, zwłaszcza że mi przyszedł
Sen na pamięć żony mej; bo gdy z tym złym synem,
Aleksandrem, chodziła, mało przed złączeniem

⁷ *nieśmiertelnych ręku roboto* – mury Troi wzniesli bogowie Apollo i Posejdon (Neptun).

⁸ Przepowiednia śmierci Hektora.

⁹ *Trupokupcze* (gr. *nekropernas*) – Achilles, zabójca Hektora, za okup wydał zwłoki syna Priamowi. Zginął zraniony w pięte strzałą Parysa. Pomścił go syn Neoptolemos (Pyrrus), który po upadku Troi zamordował Priama chroniącego się w świątyni.

¹⁰ *Nowa różga* – syn Achillesa, Neoptolemos.

¹¹ *koń* – drewniany koń z ukrytymi wewnątrz Grekami.

¹² *drugie* – Foliksene, narzeczoną Achillesa, zabito na jego grobie.

¹³ *Matko* – Hekuba, żona Priama, po upadku Troi i śmierci dzieci zamieniona została w sukę.

Fundusze Europejskie
Wiedza Edukacja Rozwój

**Rzeczpospolita
Polska**

Unia Europejska
Europejski Fundusz Społeczny

Śniło się jej już na dniu, że miasto dziecięcia
Pochodnią urodziła.

<https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/odprawa-poslow-greckich.html#anchor-idm139975743170464>

Inne teksty możliwe do wykorzystania: Homer *Iliada*, Księga XXIV wers 106885 i następne.

Grupa 2.

Odwołując się do swojej wiedzy z różnych dziedzin oraz wykorzystując dostarczone materiały, przygotuj krótką (3-4 minutową) prezentację Tejrezjasza. Wyjaśnij, kim był, jaka była jego historia i jak funkcjonuje w kulturze. Pamiętaj, że masz tak opracować wystąpienie, by słuchacze jak najwięcej zapamiętali.

TEJREZJASZ

Sofokles *Antygona*, wersy 905-1012

Tyrejjasz (Teiresias; od *teireia*: dziwy) — imię to dosłownie znaczy: tłumacz znaków i dziwów, nosił je słynny ślepy wróżbita tebański

TYREZJASZ

[wiedziony przez chłopca ukazuje się na scenie]
O, Teb starszyzno, wspólnym my tu krokiem
I wspólnym wzrokiem zdążamy, bo ciemnym
Za oko staje przewodnika ręka.

KREON

Cóż tam nowego, Tyrejjaszu stary?

TYREZJASZ

Ja rzeknę, ty zaś posłuchaj wróżbiarza.

KREON

Nigdy twoimi nie wzgardziłem słowy.

TYREZJASZ

Przeto szczęśliwie sterujesz tą nawą.

KREON

Przyświadczyć mogę, doznawszy korzyści.

TYREZJASZ

Zważ teraz, znowu stoisz na przelomie.

KREON

Co mówisz? trwogą przejmują twe słowa.

TYREZJASZ

Poznasz ty prawdę, ze znaków mej sztuki.
Siadłem na starej wróżbity siedzibie,
Gdzie wszelkie ptactwo kieruje swe loty,
Aż naraz słyszę, jak niezwykle głosy
Wydają ptaki, szalone i dzikie;
I wnet poznałem, że szarpią się szpony,
Bo łopot skrzydeł to stwierdzał dobitnie.
Przejęty trwogą, próbuję ofiary
Na płomienistym ołtarzu, lecz ogień
Nie chce wystrzelać ku górze, a sączy
Ciecz z mięs ofiarnych, wsiąkając w popioły,
Kipi i syczy, żółć bryzga w powietrze,
I spoza tłuszczu, co spłynął stopiony,
Uda wyjrzały na ołtarzu nagie.
Od tego chłopca wnet się dowiedziałem,
Że takie marne szły z ofiary znaki,
Bo on przewodzi mnie, a ja znów innym.
Tak więc chorzeje miasto z twojej winy.
Bo wsze ołtarze i ofiarne stoły
Psy pokalały i ptactwo, co ciałem

Johann Heinrich Füssli *Tejrezjasz pojawia się Odyseuszowi podczas składnia ofiary*

Edypowego się żywiło syna.
Więc nie przyjmują już ofiarnych modłów
Bogowie od nas, ni ofiarnych dymów.
A ptak, co żłopał krew trupa zastygłą,
Już nie wydaje głosów dobrej wróżby.
Rozważ to synu: bo wszystkich jest ludzi
Błądzić udziałem i z prostej zejść drogi;
Lecz mąż, co zbłądził, nie jest pozbawiony
Czci i rozwagi, jeżeli wśród nieszczęść
Szuka lekarstwa i nie trwa w uporze.
Upór jest zawsze nierozumu znakiem;
Ustąp ty śmierci i nie drażń zmarłego
Cóż bo¹⁴ za chwała nad trupem się znęcać?
Życzliwość moja tą radą ci służy,
Dobrze jej słuchać, gdy korzyści wróży.

Tejrezjasz był synem nimfy Charikle oraz jej męża Euerosa. Nie posiadał daru jasnowiedzenia od narodzin, a geneza tego daru sprowadza się do dwóch wersji. Pierwsza z nich mówi¹⁵, iż Tejrezjasz został sędzią w sporze między Zeusem a Herą i miał rozsądzić, która pleć osiąga więcej przyjemności podczas miłosnego aktu¹⁶. Przyznał rację Zeusowi, orzekając, że to kobieta znajduje się zawsze w lepszej sytuacji. Rozgniewana Hera pozbawiła go wówczas wzroku. By wynagrodzić Tejrezjaszowi krzywdę, Zeus obdarzył go długim życiem i zdolnością wieszczenia¹⁷. Ta wersja jest najbardziej znana. Druga głosi natomiast, iż Tejrezjasz zobaczył w kąpielni Atenę. Bogini ukarała go ślepotą¹⁸, rekompensując mu jednak karę darem jasnowiedzenia¹⁹. Tejrezjasz był najstynniejszym wieszczkiem Beocji oraz największym prorokiem epoki brązu. [...] Główną techniką wróżbiarstwa, jaką posługiwał się Tejrezjasz, była ornitomantyka, czyli wieszczanie z lotu i zachowania ptaków. Sztuka ta była jedną z najstarszych technik wróżenia, a ptaki uchodziły za wysłańców bogów.

Kamila Sołtysik-Matłosz, *Postać Tejrezjasza w tradycji i literaturze antycznej*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae” 2012, nr 1,
https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/10260/1/So%C5%82tysik_Mat%C5%82osz_Symbolae%20Philologorum%20Posnaniensium_XXII_1.pdf

Inne teksty możliwe do wykorzystania: Owidiusz *Przemiany*. *Księga III* w. 329-350, TS. Eliot *Ziemia jałowa*, III Kazanie Ognia.

¹⁴ *cóż bo* (daw.) — w takim przestawnym szyku oznacza: cóż więc, co też.

¹⁵ Owidiusz, *Przemiany I*, ks. III 322–323.

¹⁶ Tejrezjasz był kompetentny do rozstrzygnięcia tego sporu, ponieważ pod wpływem czaru został on na 7 lat przemieniony w kobietę. Historia głosi, że podczas przechadzki na górze Kyllene lub też Kitajron jeszcze młody Tejrezjasz dostrzegł parzące się węże. W tym miejscu powstaje wątpliwość co do zachowania przyszłego wieszca: zranił, rozdzielił węże czy też zabił samice. W wyniku tego Tejrezjasz został uwięziony w ciele kobiety. Po siedmiu latach znów zobaczył węże i powtórnie wmieszał się w sprawę. Wówczas odzyskał pierwotną postać.

¹⁷ Zeus nie mógł bowiem udaremnić czynu innego boga, zatem Tejrezjasz pozostał ślepcem.

¹⁸ Atena nie chciała go bowiem uśmiercić ze względu na jej przyjaźń z matką Tejrezjasza.

¹⁹ Nie z własnej woli, lecz na prośbę Charikle.

Grupa 3.

Odwołując się do swojej wiedzy z różnych dziedzin oraz wykorzystując dostarczone materiały, przygotuj krótką (3-4 minutową) prezentację Sybilli Kumańskiej. Wyjaśnij, kim była, jaka była jej historia i jak funkcjonuje w kulturze. Pamiętaj, że masz tak opracować wystąpienie, by słuchacze jak najwięcej zapamiętali

SYBILLA KUMAŃSKA

Owidiusz *Przemiany (Metamorfozy)*

Zbożny Enej wielkiego zamek Apollina
Nawiedza i Sybilli²⁰ grotę, co się wcina
W jar głuchy; tam Delijczyk²¹ mocą niepoślednią
Wieszczkę darzy i przyszłe dni odsłania przed nią.

Jest w Kumach wielka jama wśród skalnej opoki,
Dokąd sto wejść prowadzi, sto bram w noc i we dnie;
Stąd w tyłuż głosach płyną wieszczki przepowiednie.
Przystąpili do progu, gdy nagle dziewczica:
— «Czas wróżb żądać — zawoła — oto bóg». — Jej lica
Zmienia się przy tych słowach, zdębi się²² bezładnie
Włos trefiony, oddechem pierś drżąca nie władnie,
Pierś dzikim wzbiera szałem — większą się wydała,
A mowa jej nadludzka, gdy tchnieniem zapala
Bliskiego boga: «Zwlekasz ze śluby²³ — zakrzyczy —
Eneju z Troi? Zwlekasz? Gmach ten tajemniczy
Nie wpuści nas za bramy wpierw». — Po takiej mowie
Zmilkła,
[...]

Domenichino *Sybilla Kumańska* Niezupleśnie w moc Feba wzięta prorokini,
Chcąc wydrzeć się bogowi wielkiemu, w jaskini
Miota się; — ów tym silniej, im bardziej nierada,
Spiekłe usta i dziką pierś cisnąc, owłada.
Już setne, ciężkie domu otwarły się wrota
Same — i odpowiedzi wieszczki niesie grota:
[...]

Takimi słowy²⁴ z groty Kumejska Sybilla
Grzmi i tajnie straszliwe przyszłości rozchyła,
Niejasną prawdę głosząc: tak Febus jej wodze
Rozpuszcza i bodźcami katuje pierś srodze.

Wergiliusz *Eneida*, ks. VI, <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/wergiliusz-eneida.html#footnote-idm140014791198136>

W drodze powrotnej z zaświatów Eneasza składa podziękowanie Sybilli, która była jego przewodniczką w trudnej podróży:

„Czyliś ty jesteś bogini, czyliś bogom miła,
Mnie zawsze bóstwem będziesz; przez Ciebie wyznaję,
Widziałem i piekielne przeminąłem kraje.
Skoro więc świat obaczę, wzniosę Ci ołtarze
I kadzidła zapalę, i czią Cię obdarzę!”

Wtem Sybilla z westchnieniem tę odpowiedź czyni:

²⁰ *Sybilla* — w staroż. Grecji i Rzymie imię to oznaczało po prostu prorokinię; najślawniejsze są dwie: kumańska i tiburtyńska.

²¹ *Delijczyk* — Apollo, urodzony na Delos, tutaj też określane jako Febus.

²² *zdębi się (...) włos* — włosy staną dęba

²³ *śluby* — dziś popr. forma N.lm: ślubami.

²⁴ *słowy* — dziś popr. forma N.lm: słowami.

„Ach! Nie darz czią śmiertelnej: jam nie jest bogini.
Lubo mi światło wieczne i życie bez końca
Za oddaną niewinność przyrzekł bóg słońca²⁵,
W nadziei, że mnie swymi ująć zdoła dary.
»Chciej ode mnie, Sybillo, jakiej bądź ofiary.
Domenichino *Sybilla Kumańska*
Każdą chęć twą spełnię«. Rzekł. Garść piasku biorę.
I objawiam niebaczna życzenie zbyt skore,
Bym tyle lat przeżyła, ile ziarn trzymałam;
Lecz o doczesną młodość błagać zapomniałam.
Feb²⁶ przyrzekł mi i wdzięki zachować młodzieńcze,
Jeśli jego zapły wzajemnie uwieczę.
Wolałam żyć nieślubna, Apollem wzgardziwszy:
Jak przyjemne marzenie zniknął wiek szczęśliwszy.
Przyszła drżącymi kroki starość ociążała,
Jużem przez siedem wieków jej brzemię dźwigała,
Lecz abym ziarnom pisaku zrównały me lata,
Trzysta z nim jeszcze ujrzę, nim zejść ze świata.
Kiedyś wzrost mój wspaniały stopniami zdrobnieje;
Ciało postrada ciężkość i jak mgła zrzednieje;
Rzekną, żem się nie mogła podobać Febowi.
On sam mnie nie pozna, lub że nie zna, powie;
Tak się zmienię, iż tylko poznają mnie z głosu.
Bo głos tylko zachowam z przeznaczenia losu!”
Tak od Styksu szedł Enej pod Sybilli wodzą,
Wreszcie z pieczar podziemnych do Kumów wychodzą.
Księga XIV *Sybilla*, s. 325-326.

Owidiusz, *Przemiany (Metamorfozy)*, tłum. B. Kiciński, Kraków 2002.

Michał Anioł *Sybilla Kumańska*

²⁵ Bóg słońca – Apollo.

²⁶ Feb - Apollo

Grupa 4.

Odwołując się do swojej wiedzy z różnych dziedzin oraz wykorzystując dostarczone materiały, przygotuj krótką (3-4 minutową) prezentację Pytii. Wyjaśnij, kim była, jaka była jej historia i jak funkcjonuje w kulturze. Pamiętaj, że masz tak opracować wystąpienie, by słuchacze jak najwięcej zapamiętali.

Pytia

W epoce Homera Delfy były już sławne i bogate. Mit poucza, że na początku nazwa miejsca brzmiała Pytho i panowała tu Gea, bogini ziemi. Apollo zapragnął mieć tu swoją świątynię. Przedtem należało zabić smoka żeńskiego Pythona – wcielenie mocy chthonicznych. Hymn homerycki z końca VII wieku przed Chr. Opisuje zapasy owych dwu elementarnych sił religii greckiej.

Niedaleko pięknie falującego źródła bóg, syn Zeusa, zabił ze swego potężnego łuku smoka, olbrzymie zwierzę, dziką bestię, która tyle cierpień wyrządziła ludziom, a także ich owcom o cienkich nogach. Ten, który ją napotkał, był stracony aż do dnia, kiedy Apollo – bóg Łucznik wraził w nią swą potężną strzałę. Rozdzierana srogim cierpieniem bestia zwinęła się na ziemię i, wydając wielkie rżenie... i oddała ducha, wyzionawszy skrwawiony oddech. Wtedy Apollo Fojbos rzekł dumnie: Teraz gnić będziesz tu na ziemi, która jest żywicielką ludzi”.

Hymn homerycki mówi dalej, że zwycięzca udał się na poszukiwanie kapłanów, którzy byliby strażnikami jego nowej świątyni i nowej religii. Popłynął na Kretę pod postacią delfina. Odtąd to miejsce nazywano – Delfy.

[...]

Jako oblubienica boga, Pytia musiała być początkowo dziewicą. Potem wybierano ją spośród grona mężatek, które odtąd wiodły życie zakonne. Pytano wyrocznie raz w roku, następnie co trzy miesiące, ale w okresie największego autorytetu Delf zdarzały się też konsultacje wyjątkowe. Wzrosła też liczba wieszczek, nie przekraczała jednak nigdy liczby trzech.

Potoczne wyobrażenie kapłanki Apollona: kobieta z rozwianym włosom, otwartymi ustami siedzi na trójnogu, odurzona wyziewami ziemi. Ta historyczna wizja nie ma wiele wspólnego z realiami. Nie odkryto bowiem w Delfach żadnej rozpadliny skalnej, z której miały się wydzielać owe podniecające wyziewy. [...]

Pytanie wyroczni odbywało się w części świątyni zwanej *adyton* (miejsce, do którego nie ma dostępu). Osoby konsultujące oczyszczały się w źródle Kastalskim, składały przepisaną opłatę oraz asystowały przy ofierze, jeśli ofiara okazała się pomyślna, wychodzono do audytonu. Pytia, niewidoczna za zasłoną, udzielała odpowiedzi na stawiane pytania.

Przysłowiowa niejasność proroctw wymagała pomocy egzegetów. Tak więc odpowiedzi wieszczki były zawsze interpretowane. Delfy były skomplikowaną instytucją, której – jeśli tak wolno powiedzieć – honorowym prezesem był apollo, ale oprócz pomocników Pytii, kapłanów zwanych świętymi, działali tutaj ambasadorowie poszczególnych państw, pośredniczących między rezydencją boga a rodzinnym miastem.

[..]

Waga rozpatrywanych przez wyrocznie pytań była różna: od kwestii osobistych aż po sprawy wojny i pokoju.

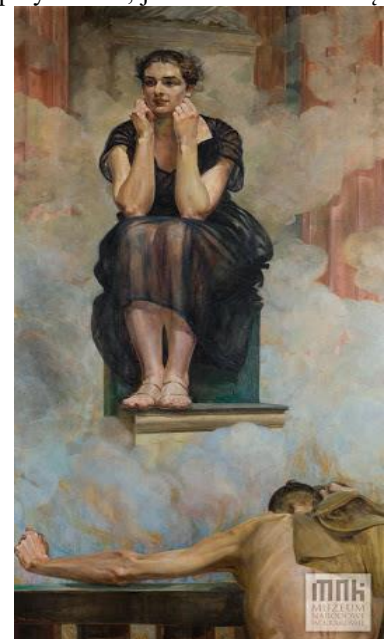
Z. Herbert, *Próba opisanie krajobrazu greckiego*, w tegoż, *Labirynt nad morzem*, Zeszyty Literackie”, s. 70-72.

Informacje o obrazie [Jacka Malczewskiego Pytia](#)

<http://www.kultura.malopolska.pl/record/-/record/aggregated102899>

Inne teksty możliwe do wykorzystania:

<https://lente-magazyn.com/pytia-z-gaju-laurowego-kaplanka-ktora-rzadzila-grecja/>

Dodatkowe wskazówki dla grup

Grupa 1.

Przygotowując się do prezentacji Kasandry, poszukaj odpowiedzi na następujące pytania:

1. Przypomnij sobie, kim był Priam.
2. Przed czym Kasandra ostrzegła swoich rodaków?
3. Jak wieszczka opisywała swoją sytuację?
4. Jak została przedstawiona na obrazie?

Podpowiedź: Swoją wypowiedź możesz zacząć od stwierdzenia, że w przenośni imię Kasandra znaczy: zwiastunka nieszczęścia, złowróźbna prorokini, by następnie przejść do wyjaśnienia, dlaczego tak zapisało się w kulturze.

Grupa 2.

Przygotowując się do prezentacji Tejrezjasza, poszukaj odpowiedzi na następujące pytania:

1. Co o Tejrezjaszu i jego pozycji mówi rozmowa z Kreonem?
2. Skąd czerpał swoją wiedzę ślepy wieszcz?
3. Dlaczego Tejrezjasz przyszedł do Kreona?
4. Jak został przedstawiony na obrazie?

Podpowiedź: Swoją wypowiedź możesz zacząć od stwierdzenia, że w przenośni imię Tejrezjasz znaczy: tłumacz znaków i dziwów, by następnie przejść do wyjaśnienia, dlaczego Tejrezjasz był najsłynniejszym wróżem w Beocji.

Grupa 3.

Przygotowując się do prezentacji Sybilli Kumańskiej, poszukaj odpowiedzi na następujące pytania:

1. Skąd wzięła się nazwa Sybilla Kumańska?
2. Jaką rolę w historii Sybilli odegrał Apollo?
3. Dlaczego Sybilla Kumańska raz jest przedstawiana jako młoda, a raz jako stara kobieta?
4. Dlaczego Eneasz chciał wznieść Sybilli świątynię?

Podpowiedź: Swoją wypowiedź możesz zacząć od objaśnienia nazwy Sybilla Kumańska, by następnie przedstawić jej historię i wyjaśnić zwrot księgi sybillińskie.

Grupa 4.

Przygotowując się do prezentacji Pytii, poszukaj odpowiedzi na następujące pytania:

1. Kogo oznaczała nazwa Pytia?
2. Dlaczego siedzibą Pytii były Delfy?
3. Skąd wzięła się przysłowiowa niejasność przepowiedni delfickich?
4. Co na obrazie Jacka Malczewskiego nie jest zgodne z tradycyjnym przekazem? Zastanów się, jak zinterpretować ten obraz? Pod uwagę weź, że przerzucony przez ramię mężczyzny płaszcz możemy odczytywać jako „szynel niewoli”, a obraz powstał w 1917 roku.
- 5.

Podpowiedź: Swoją wypowiedź możesz zacząć od objaśnienia nazwy Pytia, by następnie przedstawić znacznie i rolę wieszczki oraz funkcjonowanie w kulturze określenia *pytyjska odpowiedź*.

Załącznik 2.

Leon Kapliński *Wernyhora* (1855), olej, płótno 128 x 99 cm; Jan Matejko *Wernyhora* (1884), olej, płótno 290 x 204cm.

Załącznik 3.

Analizując obraz, weź pod uwagę następujące aspekty: układ, zachowanie i gesty postaci oraz ich status społeczny; znaczenie następujących elementów: księżyc, nietoperze, lira, pierścień, ryngraf, noże. Patrząc na kolorową reprodukcję, zastanów się nad kolorystyką i zestawieniami barw.

Legenda

bordowe kropki – elementy obrazu, rzeczy

niebieskie paski – postacie

czerwone strzałki – gesty

Załącznik 4.

Informacje o obrazie Leona Kaplińskiego *Wernyhora* (1855)

Jeden z najwcześniejszych obrazów w sztuce polskiej przedstawiający ukraińskiego widuna, Spotkanie z Wernyhorą odbywa się w skalnej grocie, postaci obok niego to młoda Rusinka, która przytrzymuje gryf jego bandury, natomiast mężczyźni są opisywani jako Józef i Kazimierz Pułascy – marszałek konfederacji barskiej i jego syn pułkownik (taka scena znajduje się w ważnej dla mitu Wernyhory powieści Michała Czajkowskiego *Wernyhora – wieszcz ukraiński* (1838). Szlachcic w kontuszu bywa też identyfikowany jako Suchodolski, czyli ten który miał spisać przepowiednie Wernyhory.²⁷

Informacje do wykładu i analizy obrazu

Wernyhora – kozacki lirnik, prorok. Według legendy był jasnowidzem, słynął też jako znachor, mistrz lirników i pieśniarzy. Nie jest rozstrzygnięte, czy była to postać rzeczywista, czy fikcyjna. Niektórzy współcześni badacze skłaniają się do potwierdzenia hipotezy, że istniał jakiś Kozak z Zadnieprza (ziemie pod panowaniem rosyjskim), który żył w II połowie XVIII w., a który nosił imię Mojsiej (ukraińska forma imienia Mojżesz) Wernyhora. Z powodów politycznych bądź osobistych przeniósł się lub zbiegł na stronę polską i osiedlił na drugim brzegu Dniepru. W czasie koliszczyzny oraz konfederacji barskiej pieśnią wzbudzał nastroje antyrosyjskie²⁸. Jego postać owiana jest tajemnicą, dlatego mogła stać się przedmiotem legendy. Między innymi istniał przekaz, że miał zabić brata, który przygotowywał się do udziału w hajdamaczyźnie, i zbiec w granice Rzeczypospolitej. Legenda zyskiwała coraz nowe elementy

Wernyhorę miała cechować tężyzna fizyczna, był słusznej postury, dlatego został nazwany bądź przybrał imię Wernyhora (co po ukraińsku znaczy Waligóra), od postaci ludowego olbrzyma znanej w ukraińskim folklorze. Wernyhora w opowieściach ludowych pojawiał się razem ze swoim bratem Rwydubem lub Wernydubem, czyli Wyrwidębem²⁹.

Wśród ludu ukraińskiego Wernyhora słynął jako wielki bohater, który potrafił pokonywać siły natury i mitycznych olbrzymów, ale też jako rycerz nieśmiertelny, wieszcz oczekujący dnia pojawiania się białego konia, na którym odjedzie w szczęśliwe zaświaty. W czasie koliszczyzny (najkrwawszy bunt chłopów i kozaków w Rzeczypospolitej – 1768) lirnik miał wykorzystywać swój autorytet proroka i znachora do godzenia zwaśnionych stron.

Dla Polaków zaistniał przede wszystkim jako autor przepowiedni odrodzenia Rzeczypospolitej. W swoich wizjach zapowiadał nadchodzące wypadki historyczne, a zatem nie tylko upadek koliszczyzny, ale też rozbiory Polski, powstanie Kościuszki, rewolucję francuską, pochód Napoleona po Europie, aż po klęskę Rosji i odbudowanie Polski w dawnych granicach. Przepowiednie te miał spisać szlachcic - starosta korsuński Nikodem Suchodolski. Najstarsza wersja proroctwa pochodzi z 1809 roku, wiadomo, że opublikowano je za sprawą Joachima Lelewela 1830 roku, istnieją różne ich rozmaite wersje.

Wielu romantycznych pisarzy wprowadzało Wernyhorę do swoich utworów, m. in. J. Słowacki w *Wacławie, Śnie srebrnym Salomei* czy w *Beniowskim*. Początkowo w I połowie XIX wieku Wernyhora pojawiał się jako bohater z ukraińskiej legendy ludowej, u Słowackiego słychać też echo polskiej legendy politycznej (jako proroka odrodzenia). Dla autora *Kordiana* postać ta ma wymiar tragiczny: ludowy bard, syn ludu ukraińskiego opowiada się po stronie

²⁷ Por. W. Milewska, *Niepodległość. Wokół myśli historycznej Józefa Piłsudskiego*, Kraków 2018, s. 96.

²⁸ Por. S. Makowski, *Wernyhora. Przepowiednie i legenda*, Warszawa 1995, s. 10-20.

²⁹ J. Waligóra, *Młodopolski Wernyhora/Waligóra*, „Ruch Literacki” 2015, z. 3, s. 276.

Lachów, dlatego nie zostaje przyjęty przez żadną ze stron konfliktu politycznego i społecznego. Jego przesłanie ma jednak nieść nadzieję: „Polska będzie”.

Jan Matejko w centrum obrazu postawił mocarną, górującą nad innymi postacią Wernyhory, który trwa w proroczym uniesieniu, wpatrzony w przyszłe dzieje. Stylizowany jest na starotestamentowego, biblijnego proroka. Patetyczne ujęcie postaci uwydatnia wyciągnięta nad tłumem ręka, która – jak zauważył Wojciech Bałus – „jest retoryczną figurą opowiadania”³⁰. Ogromny księżyc w pełni, znajdujący się nad głową widuna, tworzy swoistą aureolę, stając się symbolem świętości i daru proroctwa. Nadlatujące z prawej strony nietoperze można odbierać jako znak nadchodzącego nieszczęścia, upadku³¹. Wieszcz ubrany jest w biało-czerwone szaty, co stanowi odniesienie do Polski, natomiast zawieszony na piersi wschodni krzyż oznacza Ruś współzamieszkiwaną w zgodzie przez Lachów i Rusinów.

Wernyhore otacza bardzo zróżnicowana grupa postaci zasłuchanych w jego słowa. Jest wśród nich młoda Ukrainka ubrana w strój ludowy, ona oraz znajdujący się po drugiej stronie Kozak z wygoloną głową zdają się podtrzymywać trwającego w prorockim uniesieniu Wernyhore, co ma przypominać scenę z Księgi Wyjścia (17.12-14), gdzie dopóki Aaron i Chur przytrzymywali ręce Mojżesza, Izraelici wygrywali w boju. Piotr Krasny³² odczytuje tę scenę w sposób symboliczny, sugerując konieczność współdziałania prostego ludu (dziewczyna i Kozak) w dziele odzyskiwania wolności.

Po lewej stronie widzimy jeszcze szlachcica (może to starosta Suchodolski) spisującego słowa proroka, nad nim jest zadumany hajdamaka z rusznicą, po prawej stronie natomiast młoda para w ludowym stroju, która symbolizuje nowe pokolenie, w przyszłości decydujące o dalszych dziejach. Szczególną uwagę trzeba zwrócić na dwie kontrastowo zestawione postaci na pierwszym planie, to z lewej strony chłopczyk (mający rysy syna Matejki) w białym ubraniu z ryngrafem, na którym widnieje wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej, a po prawej zwalista sylwetka ubranego na czarno mnicha lub duchownego prawosławnego. Leżące obok niego noże mogą sugerować ingerencję Rosji w sprawy Polski i odnosić się do świecenia noży dla hajdamaków. Znajdujący się u stóp Wernyhory pierścień jest symbolem zaślubin, a lira nie tylko atrybutem proroka-pieśniarza, ale także znakiem pieśni, która łączy pokolenia, zachowuje pamięć o przeszłości.

Obraz odczytywany jest jako Matejkowską wizję historii, jego marzenie o Polsce odrodzonej, wielokulturowej, wieloetnicznej, wieloreligijnej, gdzie wszyscy realizują swoje racje kulturowe i aspiracje polityczne.

Bibliografia

Makowski Stanisław, *Wernyhora. Przepowiednie i legenda*, Warszawa 1995.

Świątek Adam, *Lach serdeczny. Jan Matejko a Rusini*, Kraków 2013, dostępny na stronie <https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/handle/item/9550>, s. 121- 127 oraz .

Waligóra Jerzy, *Młodopolski Wernyhora/Waligóra*, „Ruch Literacki” 2015, z. 3, s. 276. Pdf.

Ziejka Franciszek, *Wernyhora*, w: *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz, A. Kowalczykova, Wrocław 2002, s. 997-998.

³⁰ W. Bałus, Historia sztuki wobec nauk historycznych [w:] *Dzieło sztuki - źródło ikonograficzne, czy coś więcej?* Materiały sympozjum XVII Powszechnego Zjazdu Historyków w Krakowie, 15-18 września 2004, red. M. Fabiański, Warszawa 2005, s. 40, za: A. Świątek, *Lach serdeczny. Jan Matejko a Rusini*, Kraków 2013, s. 124.

³¹ Nietoperzom przypisywano związek ze śmiercią, demonami, nocą. Ich pojawienie się uznawano jako zły znak. Por. P. Kowalski, *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa 2007. S. 348-350.

³² Por. P. Krasny, plik audio <http://muzea.malopolska.pl/obiekty/-/a/26885/1118940>